

Uczeń w sytuacji planowania kariery edukacyjnej i zawodowej

Specyfika rozwoju zawodowego w okresie dorastania (gimnazjum)

Rozwój zawodowy jest procesem przebiegającym w czasie w ramach ogólnego rozwoju człowieka. Wynika on z naturalnego popędu człowieka do rozwoju i osiągnięcia pełni swoich możliwości. Teorie rozwoju zawodowego podkreślają, że ten proces jest ciągiem decyzji uwarunkowanych różnymi czynnikami w tym biologicznymi, psychologicznymi, ekonomicznymi a także społecznymi. **Proces rozwoju zawodowego rozpoczyna się w dzieciństwie i trwa właściwie do okresu zakończenia aktywności zawodowej poprzez okres dorastania i dorosłość** (Paszowska-Rogacz, Wójtowicz 2012).

Uczniowie gimnazjum znajdują się w okresie dorastania. Termin dorastanie obejmuje wiek od około 11-12 roku życia do 18- 19 rok życia/ przy indywidualnych odchyleniach tak w jedną i drugą stronę, przy czym okres ten obejmuje 2 fazy, które w przybliżeniu oddziela 16 rok życia (Obuchowska 1983). Okres dorastania to czas przejścia pomiędzy dzieciństwem a dorosłością. Wiek ten charakteryzuje szereg zmian w rozwoju fizycznym i poznawczym. W tym czasie następuje znaczny rozwój społeczny i rozwój osobowości, dzięki czemu młody człowiek dąży do pełnej dojrzałości. **Jednym z głównych wątków rozwoju w tym wieku są wybory dotyczące życia zawodowego i dalszej edukacji.** W tym okresie uczniowie poznają i rozwijają swoje uzdolnienia. W zależności od wyników w nauce i udzielanego wsparcia mogą tracić lub zyskiwać wiarę w swoje możliwości i zdolności oraz poczucie własnej wartości. Ponadto stwierdzono, że wielu uczniów na tym etapie edukacji skarży się na brak wsparcia i indywidualnego podejścia ze strony nauczyciela. Dlatego ważne jest, by wychowawca był w stałym kontakcie z rodzicami nastolatka a oni byli zaangażowani w proces jego wyborów. Pierwsze dni w nowej szkole, jaką może być gimnazjum, często decydują o sukcesach i porażkach młodego człowieka aż do wieku dorosłego (Boyd, Bee 2008).

Okres dorastania odgrywa istotną rolę w rozwoju zawodowym jeszcze z wielu innych powodów. Jest to okres samopoznania, poszukiwania własnego miejsca w życiu. W tym wieku człowiek podejmuje swoje pierwsze decyzje, związane z realnym życiem, dotyczące przyszłego zawodu, kariery, etc. np. wybiera szkołę, zawód itd. Na tym etapie rozwoju młodzi ludzie poszukują tożsamości, aby odpowiedzieć na pytania: *kim jestem, co będę robił w przyszłości?* Niemożność uzyskania odpowiedzi na te pytania oraz poznania siebie jest jedną z przyczyn trudności w dokonywaniu wyborów dotyczących szkoły, zawodu i pracy. Poszukiwanie własnej tożsamości sprawia, że nastolatek czuje się dezorientowany. Bywa, że nie jest w stanie zrozumieć, co warto wybrać, nie wie w czym jest dobry. Ktoś, komu nie udaje się pokonać tych trudności, może

doświadczając problemów z podjęciem dalszych działań, związanych z edukacją i pracą. Osoba taka nie jest pewna swoich celów, nie potrafi zdefiniować sukcesu, do którego dąży, a przyszła kariera może nie spełniać oczekiwań. Jeśli nastolatek pozna siebie, to rozwinięte poczucie tożsamości, indywidualności, pewność siebie oraz poczucie bezpieczeństwa, co do przyszłości. Dlatego **budowanie tożsamości i poznawanie siebie jest jednym z najważniejszych celów społecznej aktywności młodzieży w okresie gimnazjalnym**. Na tym etapie rozwoju kariery zawodowej, nastolatek lub młody dorosły eksperymentuje z rolami społecznymi i zawodowymi, wypróbowuje różne wizje samego siebie, traktuje je jako możliwości do wykorzystania w przyszłym zawodzie (Paszowska-Rogacz, Wójtowicz 2012).

Teorie rozwoju zawodowego podkreślają, że **proces rozwijania potencjalnych możliwości rozpoczyna się w dzieciństwie i trwa do wieku dojrzałego**, a jest ciągiem decyzji uwarunkowanych różnymi czynnikami w tym biologicznymi, psychologicznymi, ekonomicznymi a także społecznymi. „Rozwój zawodowy, zwany także rozwojem kariery zawodowej to proces rośnięcia i uczenia się, któremu podporządkowane są wszystkie czynniki zachowania zawodowego”. Rozwój zawodowy obejmuje praktycznie całe życie w zakresie postaw, wartości, umiejętności, zdolności, zainteresowań, cech osobowości i wiedzy, odnoszących się do pracy (Paszowska-Rogacz 2009).

Dwie najbardziej znane teorie rozwoju zawodowego oparte na koncepcji rozwoju osobistego to teoria D.E. Supera oraz teoria E. Ginzberga. Pierwszy z autorów zwraca uwagę na to, że podejmowane przez jednostkę zadania zawodowe wiążą się z zadaniami z zakresu innych ról społecznych. Super w swojej teorii wprowadza pojęcie zawodowego obrazu siebie (*vocational self-concept*). **Człowiek rozwija się poprzez obserwację pracy**. Identyfikowanie się z pracującymi dorosłymi wzbogaca zawodowy obraz siebie, co służy jako wzorzec realizowanej przez całe życie kariery. Zgodnie z teorią Supera ludzie kwalifikują się do różnych zawodów, ponieważ różnią się w zakresie zdolności, zainteresowań, osobowości. D.E. Super wyróżnił znaczenie trzech rodzajów czynników wpływających na rozwój zawodowy człowieka, to: czynnik roli, czynniki sytuacyjne i czynniki osobiste. Czynniki roli angażuje strukturę „ja” poprzez procesy modelowania, naśladownictwa i identyfikacji, których źródłem są osoby znaczące dla jednostki. Pierwszymi modelami mogą być rodzice, opiekunowie. Czynniki sytuacyjne są utożsamiane przez Supera z położeniem społeczno-ekonomicznym rodziców, przekonaniem religijnym, atmosferą domową, postawami rodziców wobec dziecka i wobec dalszej jego nauki, sytuacją ekonomiczną kraju oraz sytuacją międzynarodową. Czynniki osobiste związane są z bezpośrednimi cechami człowieka, np. osobowością (Paszowska-Rogacz, Wójtowicz 2012).

Według teorii Supera każdy człowiek w rozwoju zawodowym przechodzi pięć etapów: rośnięcia, eksploracji, stabilizacji, zachowania *status quo* i etap schyłkowy, przy czym dla każdego z nich wyróżnić można zadanie rozwojowe, które musi zostać zrealizowane. Na wiek dorastania a tym

samym na okres nauki w szkole gimnazjalnej przypadają dwa stadia: stadium rośnięcia oraz stadium eksploracji.

1. Stadium rośnięcia (od urodzenia do 14 roku życia) dzieli się na 3 podokresy: fantazji (wiek 4 – 10 lat), zainteresowań (wiek 11 – 12 lat) i zdolności (wiek 13 – 14 lat). Na tym etapie formuje się i rozwija struktura „ja”, dziecko wytwarza mentalny obraz siebie w relacji z innymi ludźmi. Znaczenia zaczynają nabierać zainteresowania i zdolności, wzrasta uspołecznienie dziecka i nabywanie doświadczeń. W trakcie procesu wzrostu dziecko zyskuje także orientację w świecie pracy. Koniec stadium rośnięcia przypada na rozpoczęcie trzeciego etapu nauki-gimnazjum.

2. Stadium eksploracji (wiek od 15 do 24 lat) przypada na końcową klasę gimnazjum oraz początek szkoły ponadgimnazjalnej i dalszej nauki bądź początek pracy zawodowej. Stadium eksploracji jest to okres badania samego siebie i wypróbowywania różnych ról zawodowych. Występują w nim trzy podokresy:

a). próbowania (wiek od 15 do 17 lat), gdzie młodzież dokonuje próbnego wyboru zawodu, biorąc pod uwagę swoje zainteresowania, zdolności, wartości i korzyści.

b). przejściowy (wiek od 18 do 21 lat), w tym okresie młodzież zaczyna mieć bardziej sprecyzowane zainteresowania, ponieważ wzrasta jej poziom umiejętności i doświadczeń odnoszących się do pracy

c). prób (wiek od 22 do 24 lat). Głównym zadaniem na tym etapie jest zbadanie świata pracy i ustalenie preferencji zawodowych.

3. Stadium stabilizacji (wiek od 25 do 44 lat). W tym stadium człowiek, który znalazł odpowiednie dla siebie pole pracy zawodowej, usiłuje się na tym polu ustalić. Czasami we wczesnym okresie tego stadium jednostka podejmuje zmiany pracy. Podokresami w tym stadium są: a) doświadczenie (25 - 30 rok życia), b) stabilizacja (31- 44 rok życia).

4. Stadium zachowania status quo (wiek od 45 do 64 lat). W tym stadium jednostka czyni starania o utrzymanie swego ustabilizowanego miejsca w świecie pracy.

5. Stadium schyłkowe (od 65 roku życia). W tym stadium powstają nowe role w związku z przechodzeniem z pozycji czynnego uczestnika procesu pracy w pozycję obserwatora. Występują w nim dwa podokresy:

a) osłabienie (65 - 70 rok życia), b) wycofanie się (70 rok życia i więcej) (Jantura 1994).

Z punktu widzenia szkolnego doradcy zawodowego **wiodącą rolę w rozwoju zawodowym**

odgrywają okresy **rośnięcia oraz poznawania zarówno siebie jak i otaczającego świata**, w tym świata zawodów. **Uczeń gimnazjum dąży do poznania własnych zainteresowań, uzdolnień, talentów, skłonności i wartości w celu odkrycia prawdziwego powołania oraz zastosowania go w działalności zawodowej.** Jest to proces poznawczy, podczas którego odbywa się stopniowa budowa celu zawodowego. **Proces ten oparty jest o znajomość własnych zasobów, zdolności, zainteresowań, rozumienie znaczenia zasad i jego wpływ na podążanie ścieżką wybranej profesji.** Pod koniec tego przedziału wiekowego, uczniowie stają się zdolni do efektywnego analizowania różnych dostępnych możliwości oraz do adekwatnej oceny własnego potencjału i realistycznych możliwości kariery. Specjaliści od spraw kariery wyróżniają kilka etapów, kluczowych dla planowania kariery w okresie dojrzewania:

1. Etap zainteresowań: podczas etapu zainteresowań (od 11 do 12 roku życia), rośnie u nastolatka potrzeba realizowania samego siebie. Zaczyna on wówczas odróżniać rzeczy, które lubi, od tych, których nie lubi. Przeważnie rodzaj ulubionych czynności wiąże się z obszarami aktywności szkolnej a w przyszłości zawodowej.
2. Etap umiejętności: (od 12 do 14 roku życia), nastolatek zaczyna zdawać sobie sprawę z wymagań wiążących się tym czy innym zawodem; próbuje zdefiniować swoje silne i słabe strony, związane z ulubionym typem aktywności. Zaczyna doceniać znaczenie wykształcenia i praktyki, wymaganych w niektórych zawodach.
3. Etap wartości: (od 14 do 16 roku życia) młody człowiek zaczyna zdawać sobie sprawę, jakie znaczenie dla wyboru zawodu mają osobiste postawy i cele. Rośnie świadomość że różne rodzaje czynności zawodowych wiążą się z wewnętrznymi wartościami człowieka w różny sposób, co oznacza, że niektóre zawody lepiej pasują do wewnętrznych wartości niż inne.
4. Etap przejściowy (od 16 do 17 roku życia) to okres konsolidacji, podczas którego nastolatek jest konfrontowany z potrzebą podejmowania życiowych decyzji, dotyczących przyszłego zawodu. Gromadzi i wykorzystuje wszystkie swoje uzdolnienia, zainteresowania i wartości.
5. Etap realizmu (od 17 do 25 roku życia) młody człowiek bierze pod uwagę wszystkie czynniki podczas badania źródeł informacji i dochodzi do ostatecznej decyzji, poszukuje optymalnego planu przygotowania kariery, próbuje dopasować swoje cele do istniejącej rzeczywistości związanej z pracą zawodową.

Poszczególne etapy rozwoju kariery nie są stałe. Podane przedziały wiekowe są jedynie orientacyjne. Każdy przechodzi przez poszczególne etapy w nieco innym wieku, w różny,

indywidualny dla siebie sposób. Każda jednostka ma swoje unikalne zainteresowania związane z karierą, a różne zainteresowania mogą nabierać znaczenia w różnych okresach życia (Paszowska-Rogacz, Wójtowicz 2012).

Na decyzję o wyborze szkoły i zawodu prócz czynników związanych z rozwojem biologicznym, społecznym i emocjonalnym nastolatka wpływ mają stan zdrowia i ogólny rozwój fizyczny, zdolności, zainteresowania i zamiłowania, temperament i charakter, motywacje i aspiracje, rówieśnicy, perspektywy zatrudnienia oraz szereg czynników związanych z rodzicami i środowiskiem życia ucznia i środowiskiem szkolnym, sytuacja gospodarcza kraju, przekaz mass mediów.

Zdrowie: Stan zdrowia jest bardzo ważnym kryterium określającym przydatność lub jej brak do nauki i wykonywania zawodu zwłaszcza dla uczniów z niepełnosprawnością. Przy wyborze dalszej drogi kształcenia i zawodu niezbędne jest ustalenie, czy ogólny stan zdrowia dziecka pozwoli sprostać wymaganiom zawodu. Spora grupa zawodów wymaga odpowiednich cech psychofizycznych (np. duża siła fizyczna, dobry wzrok, słuch itp.). O tym, czy stan zdrowia, stopień sprawności, skłonność do chorób są przeciwwskazaniem do obranego zawodu, może decydować tylko lekarz (Sołtysińska 2010).

Zdolności: Bardzo duże znaczenie przy wyborze zawodu i drogi kształcenia mają zdolności. Zdolność ma ścisły związek z wiadomościami i umiejętnościami nabywanymi w ciągu życia, które służą jej rozwojowi. W procesie nauczania szkolnego, przyswajania wiadomości oraz rozwiązywania zadań, rozwijają się różne formy sposobu myślenia, podnosząc na coraz wyższy poziom ogólną zdolność myślenia. Zdolność jest zatem wartościowym dla dziecka trwałym nabytkiem osobowości, ale i bodźcem do jej rozwoju. Ocena zdolności ucznia nie jest sprawą łatwą, szczególnie dla rodziców. Wyniki w nauce nie wystarczą. Zdolności mierzymy nie tylko osiągnięciami, lecz także włożonym w nie wysiłkiem. Przed wyborem zawodu i szkoły trzeba się zastanowić, do czego nastolatek ma uzdolnienia, jakie przedmioty przyswaja łatwiej, jakie trudniej, czy ma uzdolnienia do nauki teoretycznej, czy wybierze raczej szkołę zawodową ze względu na uzdolnienia praktyczne. Koniecznie też trzeba porozmawiać o zdolnościach dziecka z nauczycielami. Ważną rolę odgrywa czynnik motywacji – chęć rozwijania własnych zdolności w celu na przykład nauki w danej szkole czy pracy w danym zawodzie (<http://www.doradztwokariery.ecorys.pl>).

Zainteresowania: W wieku 14–16 lat nie wszyscy uczniowie mają już trwałe, ukształtowane zainteresowania. Zainteresowania i zamiłowania są ważnym czynnikiem motywacyjnym, odzwierciedlają bowiem uczuciowy stosunek do rzeczywistości. Zainteresowania bywają określane jako względnie trwała skłonność do wykonywania pewnych czynności dla przyjemności osiągananej z

samego jej wykonywania. Zainteresowania mogą być bezpośrednie lub pośrednie. Bezpośrednie są związane z samym przedmiotem zainteresowania. O zainteresowaniu pośrednim mowa jest wtedy, gdy uczeń robi coś dla osiągnięcia określonych korzyści. Niektórzy dzielą zainteresowania na czynne i bierne. O biernych możemy mówić wtedy, gdy ktoś słucha jedynie sprawozdań sportowych przez radio, czynne zaś przejawiają się w uprawianiu jakiejś dyscypliny sportu. Kształtują się one na przestrzeni lat, w oparciu o naukę szkolną, a także zajęcia pozaszkolne. Zainteresowania mogą zmienić się w toku życia dziecka. Duży wpływ mają na nie wychowanie, środowisko rodzinne, otoczenie. Wiele zainteresowań można zaobserwować w szkole w postępach w nauce lub podczas uczestnictwa w kołach zainteresowań i organizacjach. Rola zainteresowań w późniejszej pracy jest bardzo duża. Osoby, które wybrały zawód zgodnie z zamiłowaniem, wykonują go z pasją, są dobrymi pracownikami, a wykonywane zajęcia ich uszczęśliwiają (<http://www.doradztwokariery.ecorys.pl>).

Temperament i charakter: Temperament i charakter przejawiają się poprzez siłę reakcji i jej szybkość. Obejmują przede wszystkim życie emocjonalne, uczucia człowieka, jego ruchy, mimikę, gesty. Cechy temperamentu mają znaczenie przy wyborze zawodu. Uczniowi o dużym stopniu reaktywności, podatnemu na bodźce (ruchliwemu) nie doradzimy zawodu, w którym trzeba skupiać uwagę przez dłuższy czas, np. zegarmistrza. W zawodzie tym dobrze będą się czuły osoby spokojne, lubiące ciszę, cierpliwe, staranne. Uczniowie lubiący ruch, zmianę, towarzystwo ludzi będą zadowoleni z pracy, w której cechy te będą mogły wykorzystać, np. pielęgniarka, obsługa klienta (<http://www.doradztwokariery.ecorys.pl>).

Aspiracje: Aspiracje są czynnikiem, który warunkuje zachowanie człowieka, wraz z przyjętą hierarchią wartości współdecydują o planach życiowych, pragnieniach oraz aktywności potrzebnej do ich realizacji. Związane są z motywacją oraz postawami i zainteresowaniami. Z punktu widzenia doradztwa edukacyjnozawodowego wyróżnić można aspiracje dotyczące nauki szkolnej (aspiracje edukacyjne) oraz aspiracje zawodowe. Pierwszy rodzaj aspiracji dotyczy różnych treści i poziomów wykształcenia, które dana jednostka pragnie w przyszłości osiągnąć. Są to zamierzenia dotyczące wyników pracy szkolnej oraz uzyskiwanych w niej ocen. Aspiracje związane z pracą zawodową odnoszą się do przyszłego zawodu, wykonywanych w nim czynności, rodzaju pracy, warunków pracy, jej cech i miejsca pracy. Aspiracje zawodowe łączą się nieraz z aspiracjami samokształceniowymi, przejawiają się one w zamierzeniach dotyczących uzupełniania braków w posiadanej wiedzy, uzyskaniu i opanowaniu dodatkowych kwalifikacji zawodowych i uprawnień (Kukla 2011).

Rówieśnicy: W podejmowaniu decyzji dotyczących dalszej edukacji nie bez znaczenia są też interakcje społeczne z rówieśnikami. W okresie adolescencji, w której znajduje się młodzież gimnazjalna, następuje proces społecznego dojrzewania. Młody człowiek wchodzi wówczas w nowe

sytuacje i środowiska społeczne, nowe role. Szczególnie ważnym aspektem są związki interpersonalne z rówieśnikami, których wpływ wzrasta szczególnie w zakresie spędzania wolnego czasu i stylu życia. Grupa rówieśnicza nie pozostaje, więc bez znaczenia także jeżeli chodzi o wybory edukacyjno-zawodowe młodzieży (<http://www.doradztwokariery.ecorys.pl>). Konformizm wobec grupy rówieśniczej osiąga swój szczyt około 13-14 roku życia i powoli znika wraz ze wzrostem poczucia własnej tożsamości. Okazuje się jednak, że nacisk grupy jest słabszy niż wskazują na to stereotypy kulturowe. Pamiętać należy, że nastolatki same dobierają sobie znajomych na podstawie wspólnych wartości, postaw i zainteresowań (Boyd, Bee 2008).

Perspektywy zatrudnienia: Szanse na znalezienie pracy i popularność danego zawodu determinują w znacznym stopniu podejmowanie decyzji edukacyjno-zawodowych przez uczniów. Dzisiejsze realia funkcjonowania gospodarki zmuszają młodzież do dokonywania wyborów w zakresie dalszej edukacji w oparciu o bieżącą i prognozowaną sytuację na rynku pracy. Młodzież decydująca o wyborze szkoły, w której zamierza kontynuować edukację, musi znaleźć złoty środek między swoimi zainteresowaniami a możliwościami podjęcia pracy, jakie umożliwia ukończenie danego kierunku. Dlatego też młodzież coraz częściej jest zmuszona do rezygnacji z wyboru kierunków wyłącznie na podstawie własnych zainteresowań czy też marzeń z dzieciństwa. Decyzja związana z wyborem szkoły wiąże się w dzisiejszych czasach z przeprowadzeniem chłodnej kalkulacji, która ma za zadanie ukazać możliwość znalezienia ciekawej i dobrze płatnej pracy (<http://www.doradztwokariery.ecorys.pl>).

Rodzice: Struktura rodziny pozostaje istotnym czynnikiem w życiu nastolatka. Uczniowie z rodzin niepełnych są przeciętnie nieco gorzej przystosowani do życia niż rówieśnicy będący pod opieką obojga rodziców biologicznych. Niezależnie od składu rodziny wzrost liczby konfliktów pomiędzy rodzicami a nastoletnimi dziećmi został udokumentowany w wielu pracach badawczych. Nastolatki w relacjach z rodzicami mają do wykonania dwa z pozoru sprzeczne ze sobą zadania: uniezależnić się od nich a jednocześnie zachować poczucie wspólnoty z nimi. Na ogół w okresie młodzieńczym występuje silne przywiązanie emocjonalne do rodziców. Rodzice pozostają najważniejsi, ale coraz większą rolę odgrywają rówieśnicy. Nastolatki, które są blisko związane z rodzicami, ale zachowują bezpieczne przywiązanie do rodziców mają na ogół lepsze wyniki w nauce i dobre stosunki z rówieśnikami. Najkorzystniejszy dla ogólnego rozwoju nastolatka jest autorytatywny styl wychowania stosowany przez rodziców. Na pozytywne wyniki szkolne wpływ mają także akceptacja rodziców, dzięki której nastolatek bardziej realistycznie ocenia własne możliwości i zdolności do nauki raz zaangażowanie rodziców w naukę i zajęcia pozalekcyjne. Dzieci najbardziej zaangażowanych rodziców najczęściej podejmują wyższe studia (Boyd, Bee 2008).

Środowisko życia ucznia: Poprzez środowisko życia ucznia rozumiemy rodzinę, miejsce zamieszkania, czynniki ekonomiczno-społeczne. Czynnikiem utrudniającym prawidłowy rozwój

nastolatka, naukę szkolną, podejmowanie decyzji o wyborze szkoły i zawodu są trudne warunki socjalno-bytowe, sytuacja ekonomiczna, bezrobocie rodziców, poziom funkcjonowania kulturalnego rodziców, który wiąże się z przekazywaniem wzorców funkcjonowania społecznego. Nałogi rodziców, zmarginalizowanie, wykluczenie społeczne, brak miejsca na odrabianie lekcji czy niedożywienie dziecka mają także wpływ na osiągnięcia szkolne i pośrednio przyczyniają się do późniejszych wyborów i możliwości edukacyjno-zawodowych (Potempska 2010).

Ze środowiskiem życia ucznia wiąże się także to, że każda miejscowość, miasto ma inną sieć szkół, w których różna jest reprezentacja zawodów, specjalności i poziomów kształcenia. Różna jest możliwość praktyk zawodowych oraz możliwości dojazdu do szkoły (Sołtysińska 2010).

Środowisko szkolne: W okresie dorastania doświadczenia szkolne mają mniejszy wpływ na rozwój młodzieży niż w młodszych latach szkolnych. Zazwyczaj przejście do innego systemu kształcenia (gimnazjum) wiąże się z obniżeniem wyników w nauce. Szkoła odgrywa ważną rolę w rozwoju zainteresowań, kształtowaniu umiejętności społecznych, rozwijaniu umiejętności radzenia sobie ze stresem. Szkoła kształtuje osobowość, służy pogłębianiu wiedzy oraz doświadczeń i wzorów zachowania. Młodzież uczy się podporządkowywać przyjętym w szkole zasadom i normom, ma tu szansę kształtować swoje poglądy i przekonania (Błasiak 2009).

Opracowała
Zuzanna Szlendak

Literatura:

Błasiak A, *Aksjologiczne aspekty procesu wychowania*, WAM. Kraków, 2009 r.

Boyd D., Bee H., *Psychologia rozwoju człowieka*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Warszawa, 2008 r.

Jantaru J., *Rozwój zawodowy człowieka*, Zeszyt Informacyjno-metodyczny doradcy zawodowego, Warszawa, 1994 r.

Kukla D., *Wielowymiarowość poradnictwa w życiu człowieka*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2011 r.

Paszkowska-Rogacz A., Wójtowicz E., *Doradztwo zawodowe w praktyce*, , Warszawa, 2012 r

Potempska E., *Dzieci z rodzin dysfunkcyjnych w szkole*, Psychologia w szkole, Jesień 2010, nr 3 (27)

Sołtysińska G., ABC doradcy zawodowego. Poradnictwo zawodowe dla osób niepełnosprawnych. Materiały dla szkolnego doradcy zawodowego, Wydawnictwo KOWEZIU, Warszawa, 2010 r.